

MUHTÂR ES-SEKAFÎ HAREKETİNE DESTEK VEREN UNSURLAR

Groups Supporting the Mukhtâr al-Thaqafî Movement

Yasin KURNAZ

Dr. Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Kadınhanı İlçe Müftülüğü, Konya, Türkiye

Dr., Presidency of Religious Affairs, Konya, Turkey

yasinkurnaz@windowslive.com | <https://orcid.org/0000-0001-5930-8382>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28.05.2019

Kabul Tarihi / Accepted: 28.10.2019

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2019

” Atıf / Cite as: Kurnaz, Yasin. “Muhtâr es-Sekafî Hareketine Destek Veren Unsurlar”. *Mütefekkir* 6/12 (2019): 471-488. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.659193>.

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

MUHTÂR ES-SEKAFÎ HAREKETİNE DESTEK VEREN UNSURLAR

Öz

Kerbelâ faciası, kendisinden sonra pek çok siyasî, sosyal ve askerî hareketin canlanmasına uygun bir zemin yaratmıştır. Muhtâr hareketi Kerbelâ faciasının bu anlamda başarıya ulaşan ilk ürünüdür denilebilir. Muhtâr önderliğinde iki seneye ulaşmayan bir ömre sahip olan söz konusu hareket, gücünü Kerbelâ'da yaşananların intikamını almak söyleminden almış ve taraftar kitlesini Hz. Hüseyin'in ismini sloganlaştırmak suretiyle toplamıştır. Muhtâr hareketi, Kûfe'deki Yemenî Arap kabileleri, Medâin halkı, mevâlî ve sosyo-ekonomik bakımdan zayıf kimselerden oluşan bir kitleye sahiptir. Bu kitleyle bir tarafta Emevî yönetimi, diğer tarafta Abdullah b. Zübeyr'le mücadele ederken aynı zamanda Kûfe halkının yerli Araplarından oluşan ileri gelenlerinin isyanını bastırmıştır. Özellikle Kûfe halkının gerçekleştirdiği bu isyan, çıkış noktasını Muhtâr hareketinde yer alanların kimliklerinden duydukları rahatsızlıktan almıştır. Kısa zamanda içerde ve dışarıda bu kadar düşman sahibi olan söz konusu hareketin kendisine nasıl taraftar bulduğu, söz konusu kitlenin kimlerden oluştuğu üzere bir fizibilite çalışması yapmak suretiyle anlaşılacaktır. Bu çalışma aynı zamanda Muhtâr hareketinin amaçlarının daha iyi anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Muhtâr es-Sekafî, Mevâlî, Ehl-i Beyt, Hz. Hüseyin.

Groups Supporting the Mukhtâr al-Thaqafi Movement

Abstract

Karbala disaster formed a suitable basis for the revival of many successor political, social and military movements. It can be said that the Mukhtâr Movement is the first product of the Karbala disaster that has succeeded in this sense. This movement, could not be able to reach two years under the leadership of Mukhtâr, has taken its power from the expression of taking revenge of the events that took place in Karbala and gathered its supporters by sloganizing the name of al-Ḥussain. Mukhtâr movement consisted of a group from Yemeni Arab tribes in Kufa, the Medain people, mawali people and those consisting of socio-economically weaker people. While the Mukhtâr with this group, struggled with Umayyad administration, on the one hand, Abdallah ibn Zubayr on the other, it also quashed the rebellion of the notables of Kufa people consisted of native Arabs. This rebellion, especially performed by the people of Kufa, took its start point from the disturbance of the identities included in the Mukhtâr movement. It will be understood by the fact that this movement having so many internal and external enemies could be able to find supporters in such a short period of time by making a feasibility study about the said mass. This study will also contribute to a better understanding of the aims of the Mukhtâr movement.

Keywords: Islamic History, Mukhtâr al-Thaqafî, Mawali, Ahl al-Bayt, al-Ḥussain.

GİRİŞ

Yezîd b. Muâviye'nin hilafete geçmesinden sonra Kûfe halkı Hz. Hüseyin'e yazdığı mektuplarla ona destek olacaklarını ve onu halife olarak görmek istediklerini belirtmişlerdir. Hz. Hüseyin bu mektuplardan aldığı destekle Medine'den yola çıkmış ancak Kûfe'ye ulaşmadan Kerbelâ denilen mevkide şehit edilmiştir. Yaşanan bu hadiseden yaklaşık beş sene sonra Kûfe'de önce Süleyman b. Surâd önderliğinde Tevvâbîn hareketi,

hemen ardından da Muhtâr önderliğinde bir başka kıyam gerçekleşmiş ve ikisi de Hz. Hüseyin'in intikamını almayı amaçladıklarını söyleyerek taraftar toplamışlardır. Muhtâr, kıyamına Kûfe'de hayat vermiştir. Arap yarımadasının Güney Arapları, Kuzey Arapları ve Doğu Araplarının yaşadığı kentte, İranlılar, Suriyeliler, Çinliler, Bizanslılar, Necranlılar ve Medineliler bulunmaktadır. Bunlara mevâlî unsuru da eklenmelidir.¹ Kûfe'de farklı kesimlerin bir arada yaşadığı bir hayat tecrübe edilmiştir. Kûfe, yaşanan sosyal-siyasal çalkantıların her birinde kendisini ifade edebilen farklılıkların bulunduğu kozmopolit bir şehirdir. Bu şehirde gerçekleşen Muhtâr hareketi, zaman içerisinde artan taraftar kitlesiyle yaklaşık iki sene hüküm sürmüştür. İlk dönemde Muhtâr'a bey'at edenlerin sayısının 3.800²-4.000 olduğu zikredilmektedir.³ Kûfe valilik konağının kuşatması esnasında ise 6.000 kişinin, üç gün Muhtâr'la birlikte beklediği bildirilmektedir.⁴ Dönemin valisi Abdullah b. Mutî' onların sayılarının az olduğunu vurgulamıştır.⁵ Kûfe yönetimini ele geçirdikten sonra Muhtâr'ın adamlarının sayısının 12.000'i geçtiği görülür.⁶ Tüm bunlar Muhtâr hareketine katılanların sayısının şehrin nüfusuna oranla azınlıkta kaldığını göstermektedir.

Muhtâr hareketinde yer alan kesimleri bilmek, Kûfe'de çoğunluğa sahip olmamasına rağmen başarıya nasıl ulaştığı konusunda düşünce zenginliği kazandıracak, dönemin ve şehir halkının anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bu çalışmada Muhtâr hareketinin taban kitlesi hakkında bilgiler sıralanmış ve böylece söz konusu hareketin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

1. MUHTÂR HAREKETİNE DESTEK VEREN KÛFE'DEKİ KABİLELER VE BU KABİLELERE BAĞLI KİŞİLERDEN BAZILARI

Güney, Kuzey ve Doğu Arap kabilelerin bir arada yaşadığı Kûfe'de

-
- ¹ Ziyâd b. Ebîh döneminde divana kayıtlı mukatile ve ailelerinin sayısına bakılarak 140.000'e ulaşan bir nüfustan bahsedilmektedir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 107-196.
  - ² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-taberî, Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967/1387), 6: 23; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997/1417), 3: 297.
  - ³ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986/1407), 8: 266.
  - ⁴ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr 1996/1417), 6: 394-395; Taberî, *Târîh*, 6: 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 268. İbnü'l-Esîr, Muhtâr'la birlikte çarpışmaya girenlerin sayısını 3.500 olarak kaydeder. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 301.
  - ⁵ Taberî, *Târîh*, 6: 28. Dineverî ilk dönemlerde 7.000 rakamını vermektedir. Bk. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmirî (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, 1960/), 291. Bağdâdî bu sayıyı mübalağalı bulmaktadır. Ebû Mansûr Abdülkâbir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bagdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyâni'l-firkati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977/1397), 32.
  - ⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 391; Taberî, *Târîh*, 6: 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 297.

Muhtâr hareketine destek veren kabilelerin genel itibariyle Yemenî yani Güneyli oldukları göze çarpmaktadır.⁷ Muhtâr hareketine bakıldığında temelde güç kaynağının *Hemdân* kabilesi olduğu dikkat çekmektedir. Hemdân kabilesi Hz. Ali taraftarlığı ile bilinmektedir.⁸ Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'e yardım etmek istemişler hatta kabileden bazı kimseler Hz. Hüseyin'le birlikte şehit olmuşlardır.⁹ Şehirde sözü geçen bir kabiledir.¹⁰ Hemdân kabilesinin birçok kolu vardır. Bunlardan *Şâkir*, *Şibâm* başta olmak üzere *Nehd*,¹¹ *Harîf*, *Sevr* Muhtâr hareketinde en aktif rol oynayan kabilelerdir. Emevîler 66/686'da Hicaz'daki Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetine son vermek için harekete geçtiğinde Muhtâr, İbn Zübeyr'e yardım güçleri göndermiştir. Muhtâr'ın gönderdiği bu ordunun başındaki Şurabhîl b. Vers, Havşeb el-Bürsümî, Kays b. Tahfe en-Nehdî, Abdullah b. Kâmil eş-Şâkirî, Saîd b. Münkîz es-Sevrî, Abdurrahman b. Şureyh eş-Şibâmî¹² çeşitli kollardan olmak üzere hepsi esasında Hemdân kabilesindedir.

Kûfe'de yaşayan *Becîle* kabilesi de Muhtâr hareketinde yer almış Yemenî bir kabile olup Hz. Ali taraftarlığı ile bilinmektedir. Hatta Sıffin'de Hz. Ali saflarında savaşmıştır. *Becîle* ile kardeşlik bağları bulunan *Has'am* ve *Becîle*'nin bir kolu olan *Ahmes*'de Muhtâr hareketine destek vermiştir.¹³ Ahmer b. Şumeyt el-Becelî, Rifâa' b. Şeddât el-Becelî, Abdullah b. Kurâd el-Has'amî¹⁴ bu kabilelere ait isimlerden sadece bir kaçıdır.¹⁵

Kûfe'de Muhtâr hareketine katılan Yemenî kabilelerden bir diğeri olan *Mezhîc*, ilk zamanlardan beri Hz. Ali saflarında yer almakla birlikte Kerbelâ'da Ömer b. Sa'd'ın ordusunda Hz. Hüseyin'e karşı savaşmış¹⁶ ancak daha sonra pişman olarak Tevvâbîn hareketine, Tevvâbîn hareketinin

⁷ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 291; Belâzürî, *Ensâb*, 6: 419-421; Taberî, *Târîh*, 6: 9, 17, 28-29, 35, 41, 49-51, 57, 72-75, 83, 422-423.

⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983/1403), 394-395. Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirmesi esnasında yaşananlar hakkında Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî'nin şiiirinde *Hemdân*, *Mezhîc* ve *Esed* kabileleri zikredilmektedir. Bunlardan *Hemdân* ve *Mezhîc* Yemenî kabilelerdir. Bk. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 291.

⁹ Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kub el-Hemdânî, *el-İklîl* (b.y. y.y. t.s.), 23-24, 27.

¹⁰ Yezîd b. Muâviye vefat ettikten sonra Kûfe valisi olması için Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs vali seçilmek istenmiş ancak Hemdân kabilesinin itirazları ile Abdullah b. Zübeyr yanlısı Âmir b. Mes'ûd vali olmuştu. Bk. Taberî, *Târîh*, 5: 524. Bu hadise Hemdân'ın şehirdeki nüfuzunu göstermektedir.

¹¹ Özellikle *Nehd* kabilesi Muhtâr hareketinin her aşamasında yer almış ve en aktif rolü üstlenmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, 6: 17, 35, 49-51, 57, 83.

¹² Belâzürî, *Ensâb*, 6: 419-421; Taberî, *Târîh*, 6: 72-75; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 3: 317-318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 276-277.

¹³ Irak topraklarına yerleşen bu kabile Hz. Ali taraftarı olup Sıffin'de Hz. Ali saflarında savaşmıştır. Bk. Taberî, *Târîh*, 5: 25-27.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, 6: 6-9.

¹⁵ Abdullah İbn Hemmam es-Selûlî, kasidesinde Muhtâr'a katılan kişi ve kabileler hakkında bilgi vermektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 6: 35-36.

¹⁶ Taberî, *Târîh*, 6: 389-393, 422,468

mağlubiyetinden sonra da Muhtâr'a katılmışlardır.¹⁷ *Tay* kabilesi de Yemenî kabilelerden olup Hz. Ali taraftarlığı ile bilinmektedir. Muhtâr hareketine destek vermiştir.¹⁸ Muhtâr'a destek veren kabilelerden *Müzeyne*, *Ahmes* ve *Bârik* kabilelerini birlikte zikretmek gerekir. Zira bu üç kabile yerleşke itibariyle birbirlerine komşudur.¹⁹ Bu üç kabilenin Muhtâr hareketinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.²⁰ *Kinde* kabilesi Yemenî bir kabile olmakla birlikte Muhtâr hareketinde bütün bireyleriyle yer almıştır. Kinde kabilesinden Ubeyde b. Amr el-Beddî, İsmail b. Kesîr, el-Esved b. Kurâd el-Kindî, Abdurrahman b. Hucr b. Adıyy el-Kindî bu isimlerden bazılarıdır.²¹ Bununla birlikte Kinde kabilesinden Muhtâr hareketine karşı çıkanların etkinliği ve sayısı daha fazladır. Eş'as b. Kays el-Kindî ve oğlu Muhammed b. Eş'âs Kerbelâ'da Ubeydullah b. Ziyâd'ın tarafında yer almış ve Kays b. el-Eş'as komutanlık yapmıştır.²² Muhtâr'a isyan eden kabilelerden birisi olmuş hatta Mus'ab'ın zaferiyle sonuçlanan Muhtâr'la girişilen harpte, Mus'ab tarafını tutmuştur. Esir edilen Muhtâr taraftarlarının idam kararlarının çıkmasında Mus'ab'a baskı uygulayarak onların öldürülmesini sağlayan en etkin kabile Kinde'dir.²³ *Ezd* kabilesi de Ubeydullah b. Ziyâd'ın ordusunda Kerbelâ'ya katılmasıyla bilinmekteyken²⁴ içlerinden bazı kimselerin Muhtâr hareketinde yer aldığı görülmektedir. Humeyd b. Müslim,²⁵ Süfyân b. Yezîd²⁶ gibi birkaç isim sırlanabilir.

Şeyban ve *Kudâa* kabileleri de Muhtâr'a destek vermiş başka Yemenî kabileler olup Nu'mân b. Sahbân²⁷ ve Abdullah b. Damra bu kabilelerin kollarındandır.²⁸ Şehirde çok fazla bir nüfuza sahip değillerdir.²⁹ *Eş'ar* kabilesi de Muhtâr kıyamına katılmıştır. Örneğin es-Sâib b. Mâlik el-Eş'arî bu kabileden olup Muhtâr'a, o henüz hapiste iken bey'at etmiş ve kıyamda

¹⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 422-423

¹⁸ Ömer Rızâ Kehhâle, Mu'cemü kabâ'ili'l-Arabî'l-kadîme ve'l-hadîse (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1994/1414) II: 690-692.

¹⁹ Taberî, *Târîh*, 6: 28.

²⁰ Taberî, *Târîh*, 6: 28-29.

²¹ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 379-380; Taberî, *Târîh*, 5: 578-580.

²² Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 259.

²³ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 441-443; Taberî, *Târîh*, 6: 108-109; İbn A'sem, Ebû Muhammed, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Kûfî, *el-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991/1411), 6: 292-293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 336-337; Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kuraşî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmî, 2002/1423), 11: 49.

²⁴ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 259.

²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 382; Taberî, *Târîh*, 6: 9; İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1992/1412), 6: 52.

²⁶ Taberî, *Târîh*, 6: 87.

²⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 50.

²⁸ Taberî, *Târîh*, 6: 41.

²⁹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, 131.

aktif görev almıştır.³⁰

Muhtâr hareketinin içerisinde yer alan Arap yarımadasının kuzey kabilelerinden isimlerle de karşılaşılmaktadır. *Esed* kabilesinden Yezîd b. Enes, Verkâ b. Âzib el-Esedî, Abdullah b. Verkâ el-Esedî bunlardandır.³¹ Bir diğer Kuzey bölgesi kabilelerinde *Kays-Aylân*'dan bazı fertleri Muhtâr hareketi içerisinde görmekteyiz. Muhtâr Kays-Aylân'ın bir kolu olan *Sakîf* kabilesindedir. Zâide b. Kudâme, Abdurrahman b. Ebî Umeyr Muhtâr'ın kabilesinden olup Muhtâr hareketine katılan ender isimlerdendir.³² Sakîf kabilesinden genel anlamda bir destek bulamayan Muhtâr, kendi kabilesinden olan bu kişilerin bireysel kararları neticesinde yanında yer almasına tanık olmuştur. Bununla birlikte kendisine destek olması için kendi kabilesine değil Yemenî kabilelere dayanmıştır. Abbas b. Ca'de el-Cedelî, Kays-Aylân'ın bir kolu olan *Cedîle* kabilesindedir.³³ Kays-Aylân'ın bir diğer kolu olan *Fezâre* kabilesinden Yezîd b. Necebe, Müseyyeb b. Necebe el-Fezârî isimler göze çarpar.³⁴ Aynı zamanda Muhtâr'ın eşlerinden birisi de Fezâre kabilesindedir. Muhtâr'ın kayınpederi Muâviye'nin valilerindedir. Azledilmesine kızarak kızını Hz. Ali taraftarlığı ile bilinen Muhtâr'la evlendirmiş ve onunla ilişkilerini kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır.³⁵ Kuzey Arap kabilelerinden birisi olan *Cüşem*'den Abdullah b. Şeddad el-Cüşemî Muhtâr hareketine destek veren isimlerdendir.³⁶

Bu isimler nezdinde sıralanan bilgilerden bazı sonuçlar dikkat çekmektedir. Muhtâr kendisi Sakîf kabilesinden olmasına rağmen gücünü Yemenî kabilelerden almıştır. Kuzey Araplarından ise katılımlar genelde bireysel olarak gerçekleşmiştir. Onun Sakîf'ten olmasına rağmen Yemenî kabilelerle birlikte olup huruc etmesi, gerçekleştirmiş olduğu kıyamını kişiselleştirdiği yorumunu³⁷ haklı çıkarır niteliktedir. Yemenî kabilelerin kendilerine liderlik edecek kimsenin Kuzey Arap kabilelerinden Sakîfli bir kimse olmasına rıza göstermeleri ise Muhtâr'ın kendisini Muhammed

³⁰ Taberî, *Târîh*, 6: 9.

³¹ Taberî, *Târîh*, 6: 41.

³² Belâzürî, *Ensâb*, 6: 376-377; Taberî, *Târîh*, 5: 570; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullâh b. Hüseyin, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Beirut: Dâru'l-Fıkr, 1995/1415), 18: 295-296.

³³ Taberî, *Târîh*, 5: 369.

³⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 367-368; Taberî, *Târîh*, 5: 562-563, 580-581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 252-253.

³⁵ Taberî, *Târîh*, 6: 66; Bünyamin Erul, "Semûre b. Cündeb", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 36: 501-502. Bütün Fezâre kabilesinin Muhtâr saflarında yer aldığını söyleyemeyiz. Örneğin Esmâ b. Hârice el-Fezârî, Muhtâr'ın emri üzere Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'e karşı savaşan bir kimse olması hasebiyle Muhtâr'ın emri üzere hakkında infazı çıkarılmış bir kimsedir. Yakalanamadığı için evinin yıkılması ile yetinilmiştir. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6: 410-411; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 254.

³⁶ Taberî, *Târîh*, 6: 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 265.

³⁷ Mehmet Bahaüddin Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt* (Konya: Yediveren Yayınları, 2004), 188.

b. Hanefiyye'nin veziri olarak göstermesine³⁸ bağlanabilir. Ayrıca Süleyman b. Surâd'ın Yemenî bir kabile olan Huzâa'dan olması hatırdadır. Muhtâr'ın kendi taraftarlarını Yemenî bir lider olan Süleyman b. Surâd'a muhalefet içerisinde toplaması, Tevâbîn hareketinin hezimetinden sonra kendisinin tek lider olarak kalması, onun Kuzey Araplarından olması cihetinden yapılacak olası eleştirilerin önünü kesmiş olmalıdır.

Muhtâr hareketinde yer alan bu kabilelerden bazıları birbirleriyle çok yakın komşuluk ilişkisi içerisinde. Örneğin Müzeyne-Ahmes-Bârik kabileleri şehirde aynı yerde yaşamaktadırlar.³⁹ Bu durumun, onların birlikte hareket etmelerini sağlamış olması mümkündür. Has'am ve Becîle kabilelerinin kardeş kabileler,⁴⁰ Mezhic ve Hemdân'ın müttefik olmaları⁴¹ onların siyasi hayatta birlikte yer almasını sağlamıştır.

Yine kabilelerin taraf tutarken birden fazla siyasî gerekçenin etkisinde kaldığı görülmektedir. Örneğin Becîle ile Kelb kabilesi arasında cahiliye döneminden beri süre gelen düşmanlıklar, bu iki kabilenin Hâşimî-Emevî çekişmesinde karşı taraflarda yer almasına neden olmuştur.⁴² Yemenî olan Ezd kabilesinden Muhtâr hareketine katılanın az olmasının en önemli sebebi, onların cahiliye döneminde Has'am kabilesi ile savaşmış olmasıdır denilebilir.⁴³ Kabilelere bakıldığında birçoğunun Kerbelâ hadisesinden daha önceleri Emevî yönetim ve siyaseti ile mesafeli olduklarını görürüz. Bu durum onların Kerbelâ'nın intikamını almak söylemini konjektürel slogan olarak kullandıklarını akla getirmektedir. Neticede Muhtâr hareketinde yer alan kesimlerin birden fazla siyasî gerekçe ile pozisyon aldıkları anlaşılmaktadır.

Muhtâr hareketine katılanlardan İbrâhim b. Eşter, Abdurrahman b. Şureyh eş-Şibâmî, Ebû'l-Kalûs eş-Şibâmî gibi bazı kişiler, kabile lideri yahut kabilesinde sözü geçen kimselerdir. Ayrıca Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, Ebû Osman en-Nehdî gibi Hz. Ali taraftarlığı ile bilinen ve Rifâa' b. Şeddâd el-Fityânî gibi Tevâbîn'den hayatta kalan kimseler vardır. Sözü geçen isimler hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için İbrâhim b. Eşter'i Muhtâr saflarında savaşmak için ikna etmeye çalışan heyetteki bireyleri Şa'bî'nin nasıl tanımladığına bakmak gerekmektedir.

Rivayetlere göre 66/686 yılında Kûfe'yi ele geçirmek üzere harekete geçen Muhtâr, adamlarının da telkinleri ile İbrâhim b. Eşter'i kendi saflarında savaşmaya ikna etmek üzere harekete geçmiştir. Onu Muhammed

³⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 380; Taberî, *Târîh*, 5: 580.

³⁹ Taberî, *Târîh*, 6: 28.

⁴⁰ Alûsî, Ebu'l-Meâli Cemâleddin Mahmûd Şükrî, *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâl'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî 2012) 2: 72.

⁴¹ Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-Arabî'l-kadîme ve'l-hadîse*, 1: 306.

⁴² Alûsî, *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâl'l-Arab*, 1: 303; Söylemez, *Kûfe'nin Siyasî Târîhi*, 110.

⁴³ Reckondorf, "Ezd", *İA* (İstanbul: MEB Basımevi, 1987) 4: 430; Söylemez, *Kûfe'nin Siyasî Târîhi*, 116-117.

b. Hanefiyye'nin yazdığını iddia ettiği bir mektupla kendi hareketine davet etmiştir. Bu mektubun Muhammed b. Hanefiyye'den geldiğine Muhtâr'la birlikte bulunan heyetteki herkes şahitlik etmiştir. Ancak yine de İbrâhim b. Eşter bu mektubun Muhammed b. Hanefiyye'den gelip gelmediğini araştırmak üzere harekete geçmiştir. Şa'bî'ye bu durumu sorduğunda Şa'bî:

-Bu şahitler kurrâdandır. Memleketin sözü en dinlenen yaşlıları ve Arap süvarileridir. Ben şimdiye kadar onların ağzından doğru sözden başka bir söz duymadım, demiştir.⁴⁴

Muhtâr kendi adamları hakkında Allah'ın Şurtaları⁴⁵ demektedir. Ancak bu ifade onlara ait özel bir vasıftan dolayı niteliksel bir yaklaşımdan ziyade Hz. Hüseyin'in intikamını almak arzularının kendilerinin bu kıyamını cihat olarak tanımlamalarına neden olmasından kaynaklı olduğu yorumu yapılmaktadır.⁴⁶

2. MEVÂLÎ'NİN MUHTÂR HAREKETİNDEKİ YERİ

Muhtâr hareketinde yer alan unsurlardan bir tanesi de mevâlîdir. Mevâlî kısaca Arap olmayan Müslüman halklar olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷ Mevâlî'nin önemli bir kısmına el-Hamrâ denilmektedir.⁴⁸ Sayılarının ilk zamanlarda az olduğu anlaşılmaktadır. Zira Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirdiği gece dönemin valisi Abdullah b. Mutî' adamlarına yaptığı son konuşmasında mevâlînin sayısının az olduğuna işaret etmiştir.⁴⁹ Ancak bu sayının gün geçtikçe arttığı görülmüştür. Bunun sebebi şehrin ele geçirilmesinden sonra Muhtâr'ın ilk yaptığı konuşmasında kendisine katılacak bütün kölelerin azat edileceğini söylemesi olmalıdır.⁵⁰ Sadece mevâlîden oluşan bir de atlı birlik oluşturduğu kaydedilmektedir.⁵¹ Şurta teşkilatının başına kendisi de bir mevâlî olan Ebû Amra Keysan'ı ataması mevâlî sayısının artmasının neticesidir.⁵² Dîneverî'nin verdiği 20.000 sayısı ise

⁴⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 385-386; Taberî, *Târîh*, 6: 16-18; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 230; İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin, *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (İran: Serveş, 2000), 2: 144-146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 293-294.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, 6: 92.

⁴⁶ Hind Gassân Ebu's-Şa'r, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi fî'l-Kûfe* (Amman: Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1983), 228.

⁴⁷ Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânü'l-mîzân* (Beyrut: Dâr Sâdir 1414) 15: 408-409; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayıncılık, 2015), 16-17; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA* (Ankara: TDV Yayıncılık, 2004), 29: 424-426.

⁴⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 288.

⁴⁹ Taberî, 6: 28-29.

⁵⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 448.

⁵¹ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 429-430; Taberî, *Târîh*, 6: 95.

⁵² Taberî, *Târîh*, 6: 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 301.

aşağıda takdim edilen bilgilerden den anlaşılacağı üzere mübalağalı durmaktadır.⁵³

Muhtâr hareketindeki mevâlî sayısını doğrudan belirten rivayetlerle neredeyse karşılaşmamaktadır. 66/868'da Emevîler karşısında Abdullah b. Zübeyr'e yardım etmek üzere sevkettiği Şurahbîl b. Vers'in önderliğinde Hicâz'a giden 3.000 kişilik ordudaki 2300 kişinin mevâlî olduğu rivayet edilmiştir ve bunların çoğu öldürülmüştür.⁵⁴ Bunun dışındaki askerî yapılanmalarda mevâlînin sayısını tam olarak belirtmek zordur. Örnek vermek gerekirse; 66/686 yılında Yezîd b. Enes önderliğinde Emevî birlikleri ile karşılaşan orduda ve aynı yılda İbrâhim b. Eşter önderliğinde Emevî güçleri ile karşılaşmak üzere hareket eden ordudaki mevâlînin sayısından bahsedilmemektedir. Bu seferlerde mevâlî, piyade olan diğer Arap askerlerle birlikte. Ancak hareketin ilerleyen aşamalarında bu durum değişmeye başlamıştır. Örneğin 67/687'deki el-Mezâr savaşında sadece mevâlîden oluşan bir bölük asker bulunmaktadır. Liderleri de yine bir mevâlî olan Ebû Amra Keysân'dır. Bu bölüğün büyük çoğunluğu adı geçen savaşta yok edilmiştir. Kalan az bir kısım ise çöle kaçmıştır.⁵⁵

Muhtâr'ın Kûfe iktidarının ilk günlerinde eşrâf ile olan yakın münasebetleri⁵⁶ mevâlî de yankı bulmuştur. Kıyamın başarıya ulaşmasından önce Arap olmayan unsurlardan önemli ölçüde destek bulan ve ezilmişlerin haklarını savunacağına yönelik söylemleriyle bu desteğin artmasını sağlayan Muhtâr'ın, şehrin yönetimini ele alınca eşrafla daha sık temas içerisinde olması kendi taraftarlarında endişe uyandırmıştır. Muhtâr'ın eşrâftan bazıları ile konuşma yaptığı bir esnada mevâlîden birisi Ebû Amra Keysân'a gelerek, Muhtâr'ın yaptığı konuşmasının çoğu bölümlerini mevâlîye doğru değil de Eşrâf'a yönelerek icra etmiş olmasını eleştirmiştir. Bundan haberdar olan Muhtâr, Ebû Amra'ya: "Eşrâf ile olan yakınlığım sizi endişelendirmesin. Çünkü ben sizdenim, sizler bendensiniz," demiştir. Muhtâr sadece bu sözyle mevâlînin kaygılarını bastıramayacağını düşündüğü için konuşması esnasında ve muhtemelen yine eşrâfa dönerek: "Muhakkak bizler günahkârlardan intikam alıcılarız" (es-Secde 32/22) âyetini okumuştur. Bunun üzerine mevâlî kendi aralarında:

-Müjde! Muhtâr bu ayeti okumak suretiyle eşrâfa: "Vallahi siz (Ehl-i

⁵³ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 288.

⁵⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 419-421; Taberî, *Târîh*, 6: 72-75.

⁵⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 430-431; Taberî, *Târîh*, 6: 95-97; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 332. El-Mezâr savaşı Abdullah b. Zübeyr'e bağlı Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr ile Muhtâr arasında 67/687'de gerçekleşmiş ve Mus'ab b. Zübeyr kuvvetlerinin galibiyetiyle sonuçlanmış bir savaştır. Geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6: 430-431; Taberî, *Târîh*, 6: 95-97.

⁵⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 395; Taberî, *Târîh*, 6: 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 268.

Beyt'in) kanını döktünüz” demektedir, sözleriyle sevinmişlerdir.⁵⁷ Muhtâr'ı böyle bir davranışa iten saik mevâlî desteğini kaybetmeme çabasıdır. Mevâlî tarafından izlenmekte olan Muhtâr zaman içerisinde onlara daha yakınlaşmıştır.

Mevâlî'nin Muhtâr'a son derece bağlı oldukları ve Muhtâr'ın yanında tüm güçleri ile ve her şeyi göze alarak savaştığı rivayet edilir.⁵⁸ Watt'a göre, Arap olmayan unsurları kıyamında görevlendirerek mevâlîyi böylesi bir hadisenin içine dâhil etmekte Muhtâr, bir ilktir.⁵⁹ Muhtâr'ın, hareketinde mevâlîye yer vermesinin mevâlîyi kendisinden sonraki birçok isyana karşı cesaretlendirdiği yorumu yapılmaktadır.⁶⁰

Muhtâr'a katılan kimseler hakkında bilgi edinmek için şu hadiseye dikkat çekmek istiyoruz. 66/686 yılında Muhtâr Küfe'yi ele geçirmişti. Şam orduları ile karşılaşmak üzere güçlerinin önemli bir kısmının şehirden ayrılmasını fırsat bilen eşraf, isyan etmeye karar verdi. İsyân hazırlıkları sürecinde eşraf, Abdurrahman b. Mihnef'e gitmiştir. Abdurrahman b. Mihnef'in eşrâfa söylediği sözler arasında Muhtâr'ın adamları hakkında kullandığı ifadeler dikkat çekmektedir. Ondan kendilerine katılmasını istediklerinde Abdurrahman b. Mihnef: “Bu işten vazgeçin. Ben, bölünmenizden ve ayrılığa düşmenizden korkuyorum. En kahramanlarınız, ata en iyi binenleriniz, falanca falanca kişiler Muhtâr'ın yanındadır. Ayrıca köleleriniz ve azatlılarınız da Muhtâr'la birliktedir. Hepsi aynı amaçla hareket etmektedir. Azatlılarınız ise size karşı düşmanlarınızdan daha çok kin duymaktadır. Hepsi size karşı Arapların kahramanlığıyla ve Acemlerin düşmanlık duygularıyla savaşıacaklardır” demiştir.⁶¹

Muhtâr'ın mevâlîye karşı tutumunun Küfe'deki hurucundan önce menfî olduğu ifade edilmekte ve bu durum, aşağıda bir özet olarak vereceğimiz rivayete dayandırılmaktadır.⁶²

Mekke savunması esnasında Abdullah b. Zübeyr saflarında çarpışan Muhtâr, Mekke sokaklarından Şam ordusunu çıkardıktan sonra mübarezeye çıkmıştır.⁶³ Bu mübarezede Muhtâr'ın bir kişi öldürdüğünden bahsedilir.⁶⁴ Çarpışmadan sonra Muhtâr, arkadaşının siyahî, kendisinin beyaz bir Rum köleyi öldürmüş olduğunu öğrenince arkadaşına dönerek:

⁵⁷ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 292; Taberî, *Târîh*, 6: 33; İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 268.

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, 6: 25-26.

⁵⁹ William M. Watt. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara, 1981), 53-54.

⁶⁰ İman Ali bi'n-Nûr, *Devru'l-mevâlî fi sükûtu'd-devleti'l-Emevî (41-132/ 661-750)* (Libya: Câmiatü Gâriyunus, 2008), 143.

⁶¹ Taberî, *Târîh*, 6: 44-45; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 260-261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 305.

⁶² Hind Gassân, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fi'l-Küfe*, 225.

⁶³ Taberî, *Târîh*, 5: 576-577; Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *el-Mihan*, thk. Ömer Süleyman el-Ukaylî (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1984/1404), 204.

⁶⁴ Ebu'l-Arab, *el-Mihan*, 204.

“Zannımca iki köleyi öldürdük. Yenilmiş olsaydık bize güvenenler ve bizlerin kabileleri bizleri ayıplarlardı. Bu ikisinin benim nazarımda iki köpekten farkı yoktur. Bundan sonra kim olduğunu bilmediğim birisiyle asla çarpışmaya çıkmayacağım” dediği kaydedilir.⁶⁵ İlerleyen zamanlarda mevâlîden güç alan ve söylemlerinde mevâlî haklarının savunulmasının gerekliliğini vurgulayan birisinin bu sözleri sarf etmesi yadırganacak bir tutumdur. Ayrıca İbn Zübeyr, o esnada kendisine gelecek her yardıma muhtaç olduğu bir dönemdedir. Bundan dolayı ordusunda mevâlî ve köleler bulunmaktadır. Onların yanında böylesi cüretkâr sözler etmesi pek makul görünmemektedir.

Yukarıda da izah ettiğimiz üzere esasında Muhtâr'ın ordusundaki mevâlî sayısı Arap askerlere nispetle azdır. Buna rağmen bu hareketin mevâlî ile anılmasının nedeni Muhtâr'ın mevâlî söylemleri ve şehirde kendisine muhalif olan kesimin, onun mevâlî politikalarına yönelttiği eleştirileri olmalıdır. Zira o, mevâlînin durumunu düzeltmeye yönelik söylemlerde bulunmuştur. Mevâlî Hz. Ali döneminde olduğu gibi fey ve ata paylarının dağıtımında Arap halkla eşit tutulmuştur.⁶⁶ Ayrıca Muhtâr'ın mevâlînin ata binmesine müsaade etmesi⁶⁷ ve bazı özel görevlere mevâlîden olan kimseleri getirmesi⁶⁸ buna eklenmelidir. Muhtâr'ın bu tasarruflarının mevcut sayısını arttırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Şehir eşrafı ise Muhtâr'ın başta mevâlîye karşı tutumu olmak üzere diğer bazı politikalarını gerekçe göstererek isyan etmiş⁶⁹ ve Kûfe dışında yürüttükleri propaganda sürecinde Muhtâr yönetimine olan eleştirilerinin en başına onun mevâlî politikalarını yerleştirmişlerdir.⁷⁰ Mevâlîye tanınan haklardan Muhtâr hareketinde olan bazı kimselerin de rahatsızlık

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, 5: 577.

⁶⁶ Dineverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 306; Taberî, *Târîh*, 6: 96; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 332. Mevâlînin atıyye dağıtımındaki konumu ile ilgili geniş bilgi için bk. Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, 45-48.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 43-44; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 260; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 167-169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 304-305.

⁶⁸ Taberî, *Târîh*, 6: 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 301. Muhtâr adlı işlerle ilgilenmesi için Kâdı Şureyh'i atamak istemiştir. Bu görevi çeşitli bahanelerle reddeden Kâdı Şureyh, mevâlîdendir. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6: 395-396; Taberî, *Târîh*, 6: 34-35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 268.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 6: 43-44; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 260; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 167-169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 304-305.

⁷⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 428; Dineverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 304; Taberî, *Târîh*, 6: 94.

⁷⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 428; Dineverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 304-305; Taberî, *Târîh*, 6: 94. Muhtâr'ın mevâlîye tanıdığı özgür ortam kendi adamları tarafından da olumlu karşılanmamaktadır. Örneğin, Mezâr savaşında mevâlî süvariler, atlarından indirilerek piyade olarak savaşmaları sağlanmış ve beklide savaşı kaybetmelerine neden olan en büyük hatayı yapmışlardır. Bk. Dineverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 306; Taberî, *Târîh*, 6: 96; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 332. Geniş bilgi için bk. Yasin Kurnaz, *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri (1/622-67/687)* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018), 226-227.

duyduğu görülmektedir. 67/687 yılında Basra'dan gelen Mus'ab b. Zübeyr güçleri ile çarpışacak orduda mevâlî atlı birliklerinden rahatsız olan Abdullah b. Vuheyb, ordu komutanı Ahmer b. Şumeyt'e mevâlîyi piyade olarak savaştırmasını telkin etmiştir.⁷¹ Mevâlînin savaştan kaçabileceği iddiasıyla ortaya attığı ve belki de savaşın kaybedilme sebebi olan bu kuşku, esasında mevâlînin süvari olmasından duyulan rahatsızlıktan ibarettir.⁷² Muhtâr hareketinin mevâlî ile anılmasının bir diğer sebebi de Muhtâr öldürüldükten sonra Kûfe vali konağında muhasara edilen ve sayıları 3.000 ile 7.000 arasında zikredilen taraftarlarından büyük çoğunluğunun mevâlî olmasıdır.⁷³

3. KÛFE DIŞINDAN MUHTÂR'A DESTEK OLAN UNSURLAR

Muhtâr hareketi esas itibariyle Kûfe şehrinin sınırları içerisinde hayat bulmuştur. Bununla beraber sınırlı sayıda rivayetlerde Kûfe dışındaki bazı şehirlerde Muhtâr hareketine destek çıktığına dair bilgilere rastlanılmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığına göre Medâin bu şehirlerin başında gelmektedir.⁷⁴ Ancak onun bu rivayetini teyit eden başka bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtâr'ın Medâin'de yaşadığı, amcası Sa'd b. Mes'ûd'un orada bir dönem valilik yaptığı göz önünde bulundurulduğunda Medâin ile Kûfe arasındaki bu yakın temasın Muhtâr hareketine destek olmak üzere bazı kimselerin katılımını sağlaması neticesi, tabii görünmektedir. Ayrıca Kûfe'deki halktan bir kesiminin Medâin'e yerleştiği, Kûfe'ye gelip giderek Kûfe ile ticari ve siyasi ilişkilerini korumakla beraber Medâin'de yaşadığı bildirilmektedir.⁷⁵ Kûfe ile Medâin arasındaki yakın ilişkiye bir diğer örnek Tevvâbîn hareketine Medâin'de sağlanan katılımdır⁷⁶ ki bu durum iki şehir halkının birlikte hareket etme yönünü daha iyi anlamamızı sağlar. Bunlara rağmen Muhtâr'ın Medâin'de hareketine destek için bir davette bulunduğu dair herhangi bir rivayetle karşılaşılmamaktadır. Ancak Muhtâr'ın böyle bir çağrıda bulunmuş olması muhtemeldir.

Bazı rivayetlere göre Basra'da da Muhtâr hareketine destek arandığı

⁷¹ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 306; Taberî, *Târîh*, 6: 96.

⁷² Geniş bilgi için bk. Yasin Kurnaz, *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaffî'nin Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri* (1/622-67/687), 225-226.

⁷³ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 445, 452; Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 309; Taberî, *Târîh*, 6: 116; İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 5: 154; Makdisî, Ebû Nasr Mutahhâr b. Tâhir, *el-Bed ve't-târîh* (by. y.y. ts.), 6: 23; Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Evâil* (Tanta: Dâru'l-Besîr, 1408), 315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 320. Muhasara edilen bu kimselerin tamamı öldürülmüştür. Geniş bilgi için bk. Yasin Kurnaz, *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaffî'nin Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri* (1/622-67/687), 239-242.

⁷⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddin b. Kızıoğlu et-Türki el-Avni el-Bağdâdî, *Tezkiretü havâssî'l-e'imme fî hasâ'isi'l-e'imme* (Necf: el-Matbaatü'l-Haydariyye, 1964/1386), 283.

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, 5: 557.

⁷⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 367.

aktarılmaktadır. Basra'da yaşayan ve sıkı bir Ehl-i Beyt taraftarı olan Müsennâ b. Mahrebe tarafından bu işin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Müsennâ b. Mahrebe Süleyman b. Surâd'la birlikte Tevvâbîn'e katılmış ve hezimete uğrayan Tevvâbîn ordusundan kalanlarla birlikte Kûfe'ye gelmiştir. Muhtâr'a gizlice bey'at etmiş, ona Basra'da faaliyet yürütmesini teklif etmiş ve Muhtâr'da buna izin vermiştir. Muhtâr henüz Kûfe'yi ele geçirmeden Basra'da çalışmalarını başlatmıştır. Kûfe'nin ele geçirilmesinde sonra Müsennâ Basra'da çalışmalarının yoğunluğunu arttırmıştır. Hatta burada bir mescit edindiği belirtilmektedir. Abdullah b. Zübeyr'e bağlı Basra valisi ise onun bu çalışmalarına kayıtsız kalamayarak Müsennâ'nın üzerine adamlarını göndermiş, çatışmada yenilen Müsennâ kendi kavmi olduğunu anladığımız Benî Abdilkays'a sığınmıştır. Basra valisi ile yapılan müzakereler neticesinde Müsennâ ve arkadaşlarının Kûfe'ye gitmelerine müsaade edilmiştir. Müsennâ Kûfe'ye gelince kendisini koruyan kabile liderleri hakkında övgüyle bahsetmiştir. Bunun üzerine Muhtâr onları bir mektupla hareketine katılmaya davet etmiştir. Onlar ise Muhtâr'ı ciddiye almamışlardır.⁷⁷ Muhtâr'ın davetine verdikleri tepkiye bakıldığında onların, Müsennâ ve adamlarına sadece kabilevî duygularla yaklaştıkları anlaşılmaktadır.⁷⁸ Muhtâr hareketine Basra'dan destek çıkılmamış, Basra'dan gerçekleşen katılımlar bireysel girişimler olarak kalmıştır.

4. SOSYO-EKONOMİK BAKIMDAN ZAYIF OLAN KİMSELER

Muhtâr'ın, Kûfe'de faaliyetler yürütürken propagandasında kullandığı argümanlarından birisi de *zayıf* kimselerin savunulması ve korunmasıdır. İçerisinde kendilerini ifade edebileceklerini düşündükleri siyasal oluşumlarda yer alması tabii olan bu kesimler için de Muhtâr, kendi hareketinde bir yer açmıştır. Esasında Kûfe'deki bu kesimin siyasal olaylarda kendisini gösterdiği yeri, Siffin Savaşı olarak belirtebiliriz. Kûfe halkının Hz. Ali'ye Siffin Savaşı öncesinde yazdığı mektupta aralarında bu zayıf kimselere işaret edildiği zikredilmektedir.⁷⁹

Muhtâr 61/680 yılında Emevî yönetim tarafından Kûfe'den sürülmüş 64/684 yılında tekrar Kûfe'ye dönmüştür. Sürgünden döndüğü zaman çeşitli kabilelerin ileri gelenleri ile yaptığı ön görüşmelerde kendisinin Muhammed b. Hanefiyye tarafından gönderildiğini ve Muhammed b.

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 5: 415-417; Taberî, *Târîh*, 6: 66-68.

⁷⁸ Zehebî Muhtâr'ın faaliyetlerine destek aramak için Basra'ya bizzat kendisinin gittiğini, Hz. Hüseyin ve katillerini orada zikrettiğini ardından İbn Ziyâd tarafından yakalanarak 100 değnek cezasına çarptırıldığını ve Tâif'e sürüldüğünü söylemektedir. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî ez-Zehabî, *Şiyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnâût (b.y. Müessesetü'r-Risâle, 1980/1405), 4: 507. Anlaşıldığına göre Zehebî, Muhtâr'ın Müslim b. Akil'e destek vermesi neticesinde Kûfe'den sürülmesi hadisesi ile yukarıda zikredilen olayı karıştırmıştır. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 5: 385; Taberî, *Târîh*, 5: 571.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, 5: 79.

Hanefiyye'nin kendisine işgalcilerle ve mülhidlerle çarpışmayı, Ehl-i Beyt'in⁸⁰ temiz kanını akıtanlardan intikam almayı, zalimleri ezilenlerin üzerinden uzaklaştırmayı emrettiğini söylemiştir.⁸¹ Temel amaçlarından birisi olarak ilk etapta ortaya koyduğu birkaç hareket noktasından birisinin toplumda var olan ve zayıf kimseler olarak adlandırılabilir kesimi kendi yanına çekme girişimi olarak göze çarpmaktadır. Yine Muhtâr, Kufe'yi ele geçirdiği gecenin sabahında, üzerine bey'at aldığı konulardan bir tanesini de zayıfları korumak olarak tayin etmiştir.⁸² Kûfe'de böyle bir zayıf kesimin varlığı ve Muhtâr'ın onları koruyacağına söz vererek Hz. Hüseyin'in intikamını almak için onları örgütlediği anlaşılmaktadır.⁸³

Hind Gassân Kitâbü'l-Ahdâs'tan naklen Mustazafların Emevîler döneminde Kûfe yöresinde başka bir anlam kazandığını, Ehl-i Beyt taraftarlarının sırf Hz. Ali taraftarı oldukları için Emevî idarecilerin kendilerini dîvan listelerinden çıkarmalarından korktuklarını, dolayısıyla böyle bir uygulamanın varlığı münasebetiyle Mustazaf kavramının Ehl-i Beyt taraftarlarına müteallik olduğunu söyler. Bu kesime ilaveten toprak işçisi olup iktisadi durumları kötü olan kimselerin varlığını da inkâr etmez.⁸⁴ Hakikaten Muhtâr döneminde ekonomik ve sosyal zayıflıkları itibarıyla bu harekete katılmış kimselerden birinin adını tam olarak zikretme imkânı görülmemektedir. Bu itibarla Hind Gassân'ın yorumu haklılık kazanmaktadır. Ancak her sosyal-siyasal harekette olduğu gibi, yaşam şartları itibarıyla hayatından memnun olmayıp Muhtâr hareketinde kendini ifade etme imkânını hisseden bazı mutsuz kesimlerin var olma ihtimali yok sayılmamalıdır. Zayıf kimseler denince akla Arap olmayan mevâlîden müteşekkil zayıf kimseler gelmemelidir.

Kûfe'deki bütün mustazafların Muhtâr saflarında kendisini ifade edebildiğini söylememiz ise mümkün değildir. Zira Ubeydullah b. el-Hurr Muhtâr öldürüldükten sonra köle ve mevâlîler hakkında ne yapılacağı tartışılırken bu kimselerin öldürülmemesini onların bir kısmının Muhtâr hareketine katılmayan zayıf kimselere verilebileceğini teklif etmektedir. Ubeydullâh b. el-Hurr'un Mus'ab tarafından dikkate alınmayan bu tekli-

⁸⁰ Ehl-i Beyt ibaresi hakkında kavram olarak geniş değerlendirmeler için bk. Mehmed Bahaüddin Varol, *Ehl-i Beyt Kavramsal Boyut* (Konya: Yediveren Yayınları, 2004.)

⁸¹ Belâzürî, *Ensâb*, 6: 379-380; Taberî, *Târîh*, 5: 578-580; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 207-208; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 110; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8: 248; Mustafa Asım Köksal, *H. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası* (İstanbul: Köksal Yayıncılık, ts.), 300-301.

⁸² Taberî, *Târîh*, 6: 31-32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 300-301; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8: 267-268. İbn A'sem Muhtâr'a ait daha uzun ve daha belîğ bir konuşma aktarır. Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 240-241.

⁸³ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 225, 240.

⁸⁴ Hind Gassân, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fî'l-Kûfe*, 223. İbn A'sem Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirdikten sonra yaptığı konuşmasında onun Ehl-i beytten ve Ehl-i Beyt taraftarlarından zayıf konumda bulunanları korumanın siyasi ilkelerinden birisi olduğunu vurguladığını aktarmaktadır. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 240.

finden Kûfe'deki muhalif kanatta da zayıf kimselerin varlığı anlaşılmaktadır.⁸⁵

Eşrâfın Muhtâr'a karşı çıkarttığı isyanın bastırılmasından sonra idam edilme vaktini beklemesi için hapse gönderilen Sürakâ b. Mirdâs Muhtâr'ın karşısına çıkınca, kurtulmak için Muhtâr'a okuduğu şiirinde Muhtâr ve adamlarının zayıf kimselerden olduklarını düşündüklerinden dolayı ne kadar büyük bir hata ettiğini ifade etmiştir.⁸⁶ Muhtâr ve adamlarının muhalif olan kimseler tarafından nasıl tanımlandığını anlamamızı bir açıdan izah etmektedir.

5. ZENCİLER

Muhtâr'ın taraftar kitlesini anlamaya çalıştığımız bu çalışmamızda karşımıza bir rivayette çıkan Zencî unsurunu da belirtmeliyiz. Yalnızca Ebû Hilal el-Askerî'nin kaydettiği rivayette "Muhtâr Zencîleri (Zenci) sevdi. İşlerini onların üzerine bina etti ve kölelerin kalbini fethetti" denilmektedir.⁸⁷ Sayıca az kalan ve ekonomik ve sosyal bakımdan kendisini zayıf hisseden bir kesim olarak bu kıyamda yer almış olabilir. Bölgedeki köle istihdamının fazlalığı nedeniyle ilerleyen yıllarda daha fazla tarih sahnesinde yer alacak olan zencîlerin bölgedeki birçok isyana destek vermiş olmaları, Muhtâr es-Sekafî hareketinin de bunlardan birisi olması⁸⁸ mümkündür. Ancak diğer kaynaklarda, Ebû Hilal el-Askerî'nin kaydettiği rivayeti doğrulayabilecek ya da destekleyebilecek herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

SONUÇ

66-67/685-687 yılları arasında Kûfe'de iktidarı ele geçiren Muhtâr, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin intikamını almak üzere propaganda geliştirmiştir. Aynı söylemlerle hareket eden Süleyman b. Surâd hareketinin mağlubiyetine rağmen Muhtâr başarıya ulaşmıştır. Bunun en önemli sebebi Muhtâr'ın birden fazla politik davranış sergilemesidir. Zira Tevâbîn hareketinin neredeyse tek propagandası Kerbelâ'nın intikamını almak iken Muhtâr buna zayıfları korumayı, mevâlî haklarını savunmayı, hatta kendisine katılacak tüm köleleri azat edeceğini eklemek suretiyle başarıya ulaşmıştır. Muhtâr hareketinin taban kitlesi üzerine gerçekleştirdiğimiz çalışmamızda bazı noktalar göze çarpmaktadır. Muhtâr'ın kıyamına katılan kabileler Yemenî kabilelerdir. Bu kabilelerin önceden beri Kuzey

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, 6: 116.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, 6: 54; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6: 264; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 310; Hind Gassân, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî f'l-Kûfe*, 223.

⁸⁷ el-Askerî, *el-Evâil*, 312.

⁸⁸ Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, 2. Baskı (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 86.

kabileleri ile sorunları bulunmaktadır. Baştan beri politik tercihleri itibariyle farklı görüşlere sahip bu kesimler, karşı hissettikleri cenahta bir toplanma eğilimine çok çeşitli sebeplerden dolayı sahiptirler. Kuzey Araplarından olan kabilelerden bazılarının da bu harekette görev aldıklarını görmekle birlikte bu durumun daha çok bireysel kaldığı göze çarpmaktadır. Örneğin Muhtâr, Kuzey Araplarından olan Sakîf kabilesindedir. Oysa Sakîf kabilesi genel itibariyle Emevî saflarında yer alan Kays-Aylân kabilesinin bir koludur. Ancak Muhtâr Kûfe’de değil, Medâin’de yaşamaktadır ve Hz Ali’nin valisi olan amcasının yanında yetişmiştir. Bu durumun onun tercihine etkisi olduğu kanaati hâsıl olmaktadır. Onun, kabilesinden gördüğü desteğin bireysel kalması, Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd’dan işkence gören Muhtâr’ın, Emevî düşmanlığını kişiselleştirdiği yorumunu haklı çıkarır niteliktedir.

Muhtâr’a katılan kesimlerden bir tanesi de mevâlîdir. Muhtâr’ın mevâlîye fey ve atâdan hisse vermesi, onların ata binmelerine müsaade etmesi, hatta kendisi için çalışan özel atlı muhafız birliği oluşturması sayılarının artmasını sağlamıştır. Yine de el-Mezâr savaşına kadar mevâlîden müteşekkil bir bölük kurulduğunu söylemek zordur. Arap kabilelerin asker sayısına oranla mevâlî sayısı az kalmaktadır. Buna rağmen Muhtâr’ın mevâlî ile birlikte anılmasında sebep, eşrâfın Muhtâr’ın mevâlî politikalarına getirdiği eleştiriler olmalıdır.

Muhtâr’ı diğer Ehl-i Beyt yanlısı hareketlerden ayıran bir diğer söylemi ise onun sosyo-ekonomik bakımdan zayıf olan kimseleri koruma va’didir. Bu propagandanın Ehl-i Beyt yanlılarının Emevî yönetimden ayrımcılığa maruz kalanların kastedildiği yorumu yapılmaktadır. Ancak biz bu politikanın, Muhtâr’ın taraftar sayısını arttırmak için tüm zayıf kesimlere yönelik bir çağrısı olduğu ve bu çağrıya şehirdeki sosyo-ekonomik bakımdan zayıf olanların çoğunun katıldığı kanaatindeyiz. Muhtâr’a Kûfe’nin haricinde Medâin’den de katılım gerçekleşmiştir. Basra’dan ise umduğu desteği bulduğunu söylemek güçtür.

KAYNAKÇA

- Alûsî, Ebû'l-Meâlî Cemâleddin Mahmûd Şükrî. Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâl'l-Arab. Thk. Muhammed Behcet el-Eserî. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 2012.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. el-Evâil. Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. el-Fark beyne'l-fırak ve beyânî'l-firkatî'n-nâciye. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977/1397.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. Ensâbu'l-eşrâf. Thk. Suheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996/1417.
- Demircan, Adnan. İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi. İstanbul: Beyan Yayıncılık, 2015.

- Demirci, Mustafa. Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883). 2. Baskı. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî. el-Ahbârû't-tivâl. Thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî. el-Mihan. Thk. Ömer Süleyman el-Ukaylî. Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1984/1404.
- Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. Lisânü'l-mîzân. Beyrut: Dâr Sâdır, 1994/1414.
- Erul, Bünyamin. "Semûre b. Cündeb". DİA. 36: 501-502. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb. el-İklîl. b.y.: y.y., ts.
- Hind Gassân Ebû's-Şa'r. Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi fi'l-Kûfe. Amman: Câmîatü'l-Ürdüniyye, 1983.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî. el-İkdü'l-ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Kûfî. el-Fütûh. Thk. Ali Şîrî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991/1411.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullâh b. Hüseyin. Târîhu Dimeşk. Thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995/1415.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. Cemheretü ensâbi'l-Arab. Thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. el-Bidâye ve'n-nihâye 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986/1407.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin. Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem. Thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. İran: Serveş, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. el-Muntazam fi târîhi'l-ümem ve'l-mülûk. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1992/1412.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebî'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. el-Kâmil fi't-târîh. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997/1417.
- İman Ali bi'n-Nûr. Devru'l-mevâlî fi sükûtü'd-devleti'l-Ümevî (41-132/ 661-750). Libya: Câmîatü Ğariyunus, 2008.
- Kehhâle, Ömer Rıza. Mu'cemü'l-kabâili'l-Arabî'l-kadîme ve'l-hadîse. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994/1414.
- Kurnaz, Yasin. Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaff'nin Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018.
- Köksal, Mustafa Âsım. Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası. İstanbul: Köksal Yayıncılık, ts.
- Makdisî, Ebû Nasr Mutahhâr b. Tâhir. el-Bed ve't-târîh. b.y.: y.y., ts.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kuraşî. Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmî, 2002/1423.
- Reckondorf. "Ezd". İA. 4: 430. İstanbul: MEB Basımevi, 1987.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. Tezkiretü havâssı'l-e'imme fi hasâ'isi'l-e'imme. Necef: el-Matbaatü'l-Haydariyye, 1964/1386.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. Kûfe'nin Siyasi Tarihi. Ankara: Ankara Okulu Yayıncılık, 2015.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967/1387.

- Varol, Mehmed Bahaüddin. Ehl-i Beyt Kavramsal Boyut. Konya: Yediveren Yayınları, 2004.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt. Konya: Yediveren Yayınları, 2004.
- Watt, William M. İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: 1981.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". DİA. 29: 424-426. Ankara: TDV Yayıncılık, 2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. Thk. Şuayb Arnaûd, 25 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.